

મધ્યયુગીન સ્થાપત્યો

ભારતીય શિલ્પસ્થાપત્ય-કલાઓને અનોખો અને લાંબો ઐતિહાસિક વારસો છે. ભારત કલા અને સ્થાપત્યના સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક વારસાને લીધે વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. પ્રાચીન સમયથી શરૂ કરી વિવિધ સમયગાળાઓ દરમિયાન વિવિધ પ્રાંતોમાં મૌર્યયુગ દરમિયાન સ્તૂપો તથા સ્તંભલેખો, અનુમૌર્યયુગ દરમિયાન ગાંધાર તથા મથુરાશૈલીમાં સ્તૂપો, ગુપ્ત સમય દરમિયાન રાજમહેલ, સ્તૂપો, સ્તંભો, વિહારો, ભવનો તથા મંદિરોનું નિર્માણ થયું હતું. મધ્યયુગ દરમિયાન પાલ, પ્રતિહાર, રાષ્ટ્રકૂટ, રાજપૂત, દિલ્લી સલ્તનત તથા મુઘલ સામ્રાજ્ય દ્વારા વિવિધ સ્થળોએ બંધાયેલ સ્થાપત્યોમાં વાવ, તળાવ, મંદિર અને મસ્જિદો વગેરે મોટા પ્રમાણમાં છે. ભારતના વિવિધ પ્રાંતોએ વારસામાં મળેલી સ્થાપત્યકલાને પોતપોતાની રીતે વિકસાવી છે.

શિલ્પકલા : શિલ્પીના મનમાં જાગતા ભાવોને છીણી, હથોડી વડે પાષાણ, લાકડા, ધાતુ પર કંડારિત કરવાની કલા.

સ્થાપત્ય : સ્થાપત્ય માટે ‘શિલ્પશાસ્ત્ર’ શબ્દ પણ વપરાય છે. સ્થાપત્યનો સરળ અર્થ બાંધકામ એવો થાય છે. મકાનો, નગરો, કૂવાઓ, કિલ્લાઓ, મિનારાઓ, મંદિરો, મસ્જિદો, મકબરાઓ, વાવ વગેરેનાં બાંધકામને સ્થાપત્ય કહે છે. સ્થાપત્યકલામાં નિપુણ વ્યક્તિને ‘સ્થપતિ’ કહેવાય છે.

ભારતનાં સ્થાપત્યો

ઈ.સ. 700થી ઈ.સ. 1200 સુધી રાજપૂતયુગ હતો. રાજપૂતયુગીન સ્થાપત્યમાં મંદિરની નાગરશૈલી ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત થઈ. ખજુરાહોનાં મંદિરો, પુરીનું લિંગરાજ મંદિર તથા સૌરાષ્ટ્રના ગોપના મંદિરનો સમાવેશ થાય છે. દિલ્લી સલ્તનતના સમયગાળામાં ઈસ્લામ સાથે સંકળાયેલ નવી જ સ્થાપત્યશૈલી જોવા મળે છે. જેમાં શરૂઆતમાં આરબશૈલી પ્રમુખ છે. આ સ્થાપત્યમાં મસ્જિદ, મકબરા અને રોજા એમ ત્રણ સ્થાપત્યો મુખ્ય છે. દિલ્લી સ્થાપત્યોમાં જામામસ્જિદ, કુતુબમિનાર, હોજે-એ-ખાસ, અલાઈ દરવાજા, સીરીનો કિલ્લો મુખ્ય છે. ફિરોજ તુગલકે બનાવેલી મસ્જિદો અને નહેરો વિશિષ્ટ છે. ગુજરાત, બંગાળ અને માળવાના મુસ્લિમ શાસકોએ આ સમયમાં અનેક સ્થાપત્યો તૈયાર કરાવ્યાં હતાં. જેમાં અમદાવાદનો ભદ્રનો કિલ્લો અને જામામસ્જિદ, બંગાળની સોના મસ્જિદ અગત્યનાં છે. આ સમયમાં હિંદુ સ્થાપત્યોમાં રાણા કુંભાએ બનાવેલ કુંભલગઢનો દુર્ગ અને ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ કે વિજયસ્તંભ અગત્યનાં છે.

વિજયસ્તંભ

13મી સદીનું કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર અને કર્ણાટકનું હૌશલેશ્વરનું મંદિર સૌથી વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્થાપત્યો છે.

ઓડિશા રાજ્યના પુરી જિલ્લામાં બંગાળના અખાત પાસે કોણાર્ક સૂર્યમંદિર આવેલું છે. આ મંદિરનું નિર્માણ 13મી સદીમાં ગંગવંશના રાજા નરસિંહવર્મન પ્રથમના સમયમાં થયું હતું. આ રથમંદિર સાત અશ્વો વડે ખેંચાતા સૂર્યના રથ જેવું નિર્માણ થયેલ છે. એને 12 વિશાળ પૈડાં છે. આ મંદિરનું નિર્માણ કાળા પથ્થરોમાંથી થયું હોવાથી તેને ‘કાળા પેગોડા’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

કોણાર્કનું સૂર્યમંદિર

ઉત્તર ભારતમાં મંદિરોની લાક્ષણિકતા એના ગોળ શિખરો અને સ્તંભ વિનાના ખંડો છે. દક્ષિણ ભારતમાં શંકુ આકારનાં અણીદાર શિખરોવાળાં મંદિરો બંધાયાં. દક્ષિણ ભારતમાં ગોપુરમ્ (મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર) મંદિરોની વિશેષતા છે.

મંદિરોમાં ગર્ભગૃહ, અંતરાલ, મંડપ, શૃંગાર-ચોકી કે મુખમંડપ હોય છે. મંદિરને પ્રદક્ષિણાપથ હોય છે.

આ સમયગાળામાં કેટલાંક મહત્વપૂર્ણ મંદિરોમાં પલ્લવકાલીન રથમંદિરો અને તાંજોરના રાજરાજેશ્વર મંદિરનો સમાવેશ થાય છે. તાંજોરનું રાજરાજેશ્વર મંદિર તે સમયનું સૌથી ઊંચું મંદિર ગણાતું હતું.

મુઘલ સ્થાપત્યકલા એકદમ વિશિષ્ટ હતી. મુઘલ સ્થાપત્યકલાનો વિશેષ નમૂનો હુમાયુના મકબરામાં દેખાય છે.

અકબરે આગ્રાનો કિલ્લો અને ફતેપુર સિક્રીનો કિલ્લો બંધાવ્યો હતો. શેરશાહનો સસારામનો મકબરો આ સમયનું અગત્યનું સ્થાપત્ય છે. મુઘલોએ બાગ-બગીચાની એક આખી પરંપરા શરૂ કરી હતી. જેમાં કશ્મીરનો નિશાતબાગ, લાહોરનો શાલીમાર બાગ અને આગ્રાના આરામબાગનો સમાવેશ થાય છે.

મુઘલ સ્થાપત્યકલાનું સર્વોચ્ચ શિખર શાહજહાંએ બંધાવેલ આગ્રાના તાજમહેલમાં જોવા મળે છે. વિશ્વની સાત અજાયબીઓમાં સ્થાન ધરાવતા ઉત્તરપ્રદેશના આગ્રામાં યમુના નદીના કિનારે આવેલ તાજમહેલનું નિર્માણ મુઘલ

બાદશાહ શાહજહાંએ પોતાની બેગમ મુમતાજ મહલની યાદમાં કરાવ્યું હતું. તાજમહેલ ભારતના સ્થાપત્યકલાના વારસાને ગૌરવાન્વિત કરે છે અને દેશ-વિદેશના પ્રવાસીઓ માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની રહ્યો છે.

આ ઉપરાંત દિલ્લી સ્થિત લાલકિલ્લાનું નિર્માણ શાહજહાંએ કરાવ્યું હતું. લાલ પથ્થરોથી તૈયાર થયેલ આ કિલ્લામાં દીવાન-એ-આમ, દીવાન-એ-ખાસ, રંગમહેલ જેવી મનોહર ઇમારતો બંધાવી હતી. તેની સજાવટમાં સોનું, ચાંદી, કીમતી પથ્થરોનો અદ્ભુત સમન્વય થયો છે. આ જ કિલ્લામાં શાહજહાંએ કલાત્મક મયૂરાસન બનાવડાવ્યું હતું. દર વર્ષે 15મી ઓગસ્ટ તથા 26મી જાન્યુઆરીએ આ લાલકિલ્લા પરથી ધ્વજવંદન કરવામાં આવે છે.

આગ્રાનો કિલ્લો

લાલકિલ્લો

સુવર્ણમંદિર, અમૃતસર

આ સમયે શીખ સંપ્રદાયના શ્રેષ્ઠતમ સ્થાપત્ય સુવર્ણમંદિરનું નિર્માણ અમૃતસરમાં કરવામાં આવ્યું.

ગુજરાતનાં સ્થાપત્યો

ગુજરાતના સોલંકી શાસનકાળ અને સલ્તનતયુગ દરમિયાન અત્યંત ઉચ્ચ કોટિનું સ્થાપત્ય નિર્માણ પામ્યું હતું. સોલંકીકાલીન સ્થાપત્યોમાં 11મી સદીમાં ભીમદેવ દ્વારા સોમનાથના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર અને મોઢેરાના સૂર્યમંદિરનો સમાવેશ થાય છે.

સોમનાથ મંદિર

ઉપરકોટ, જૂનાગઢ

ગીર સોમનાથ જિલ્લાના વેરાવળ પાસે આવેલા પ્રભાસપાટણમાં સોમનાથ મંદિર આવેલું છે. સોમનાથ શૈવપંથનું એક અત્યંત પુરાતન, સમૃદ્ધ અને મહત્વનું કેન્દ્ર હતું. આજે પુરાણા મંદિરનું માત્ર સ્થાન જોવા મળે છે. છેલ્લે 1951માં આ નવા મંદિરનું નિર્માણ થયું છે. સોમનાથ એ ભારતમાં અત્યંત પવિત્ર એવાં 12 જ્યોતિર્લિંગોમાંનું એક છે.

જૂનાગઢ શહેરમાં ઉપરકોટનો કિલ્લો છે. ઉપરકોટનું મૂળ નામ ગિરિદુર્ગ હતું. રા'ખેંગારે તેમાં અડી-કડી વાવ અને નવઘણ કૂવો બંધાવી પાણીની સુવિધા પૂરી પાડી હતી. એક ઉક્તિ છે કે, 'અડી-કડી વાવ અને નવઘણ કૂવો જોશે ન જોયો તે જીવતો મૂઓ'.

ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લામાં મોઢેરા ખાતે આવેલ સૂર્યમંદિર સોલંકીયુગના રાજવી ભીમદેવ પ્રથમના શાસનકાળમાં બંધાયેલ હતું. આ મંદિરનું પૂર્વ દિશામાં આવેલ પ્રવેશદ્વાર એવી રીતે રચાયેલ હતું કે, સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ મંદિરની છેક અંદર ગર્ભગૃહ સુધી રેલાઈને સૂર્યપ્રતિમાના મુકુટની મધ્યમાં રહેલા મણિ પર પડતાં સમગ્ર મંદિર પ્રકાશથી ઝળહળી ઊઠતું. પરિણામે સમગ્ર વાતાવરણમાં જાણે કે દિવ્યતા પ્રગટતી હતી. આ મંદિરમાં સૂર્યની બાર વિવિધ મૂર્તિઓ અંકિત થયેલી આજે પણ જોઈ શકાય છે. મંદિરની બહારના જળકુંડની ચારેબાજુ નાનાં-નાનાં કુલ 108 જેટલાં મંદિરો આવેલાં છે જે ઉષા અને સંધ્યાકાળે પ્રગટતી દીપમાળાને લીધે એક નયનરમ્ય દૃશ્ય ઊભું કરે છે.

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

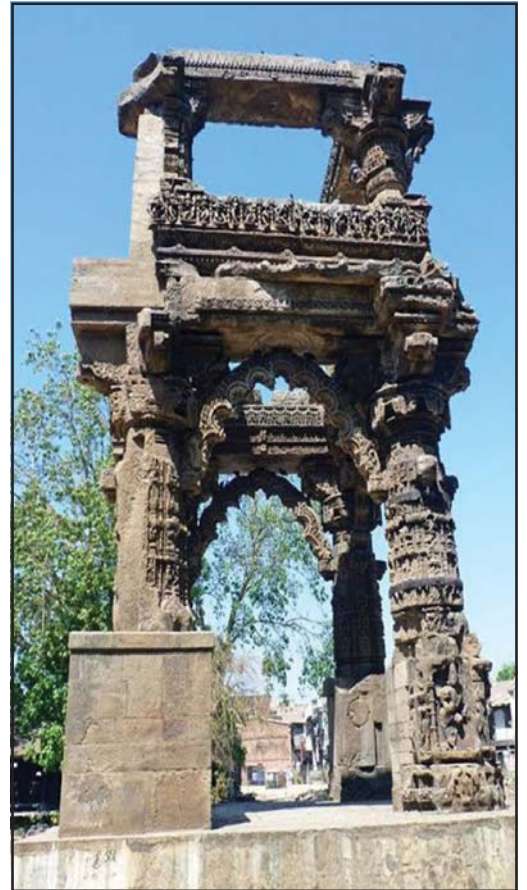
રાણીની વાવ

ભીમદેવ પહેલાનાં રાણી ઉદયમતિ દ્વારા સ્થાપિત રાણીની વાવ વિશ્વપ્રસિદ્ધ વાવનો નમૂનો છે. શિલ્પ-સ્થાપત્યના અજોડ નમૂના સમાન તથા અજાયબી સમાન સાત માળની રાણીની વાવ આજે પણ ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણમાં છે. રાજા ભીમદેવની રાણી ઉદયમતિએ ભીમદેવનાં મૃત્યુ પછી તેનું બાંધકામ કરાવેલ હતું. યુનેસ્કોએ આ વાવને વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટનો દરજ્જો આપ્યો છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ દ્વારા સ્થાપિત સિદ્ધપુરનો રુદ્રમહાલય ગુજરાતનું વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય ગણાય છે. પોતે શૈવપંથી હોવાથી સિદ્ધરાજે પોતાના આ મહાલયનું નામ રુદ્ર સાથે સાંકળ્યું હતું. કેટલાક ઇતિહાસકારોના મતે તે સાત માળનો ઝરૂખા સાથે સંકળાયેલો મહેલ હોવો જોઈએ જોકે અત્યારે એક માળનો રુદ્રમહાલય હયાત છે. તેમાં સ્તંભો અને તોરણોનાં સ્થાપત્યનો સમાવેશ થાય છે.

સિદ્ધરાજનાં માતા મીનળદેવીના કહેવાથી ધોળકામાં મલાવ તળાવ અને વિરમગામમાં મુનસર તળાવ બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. સિદ્ધરાજ જયસિંહના શાસન દરમિયાન પાટણમાં સહસ્રલિંગ તળાવ બાંધવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત વડનગરમાં કીર્તિતોરણ અને શર્મિષ્ઠા તળાવ જોવાલાયક સ્થળો છે.

ગુજરાતમાં સલ્તનતકાળ દરમિયાન અમદાવાદમાં રાજધાનીનું સ્થળાંતરણ થતાં અમદાવાદમાં વિશિષ્ટ સ્થાપત્યોમાં અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના અહમદશાહ દ્વારા ઈ.સ. 1411માં કરવામાં આવી. આ સ્થાપત્યોમાં અમદાવાદનો કોટ, ભદ્રકાળીનો કિલ્લો અને જામામસ્જિદ મુખ્ય છે. કિલ્લો જે વૈશ્વિક વારસાનાં સ્થળોમાં સામેલ છે. ચાંપાનેરમાં

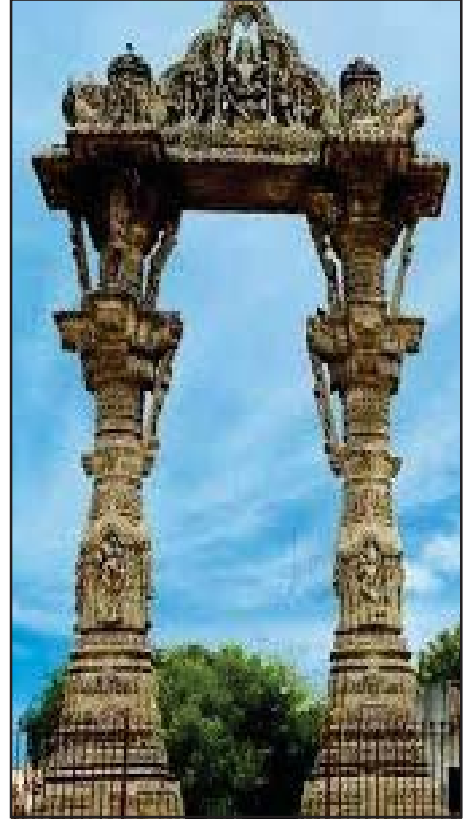
રુદ્રમહાલય

જામામસ્જિદ અને ચાંપાનેરનો કિલ્લો તથા અડાલજની રાણી રૂડાદેવીની વાવ પ્રસિદ્ધ સ્થાપત્ય છે. ગુજરાતનાં અન્ય સ્થાપત્યોમાં હોજે-કુતુબ એટલે કે કાંકરિયા તળાવ અને નગીનાવાડી, ડભોઈનો કિલ્લો, ખંભાત અને ધોળકાની મસ્જિદો પ્રમુખ સ્થાપત્યો ગણાવી શકાય.

અમદાવાદનાં વિશિષ્ટ સ્થાપત્યોમાં સીદી સૈયદની જાળી વિશ્વવિખ્યાત

સીદી સૈયદની જાળી

વડનગરનું કીર્તિતોરણ

છે. તેની બારીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની જાળીઓની કોતરણી જોવા મળે છે. અત્યંત બારીક કોતરણી પથ્થરમાં નકશી કરીને તૈયાર કરવામાં આવી છે જેને વિશ્વની ઉત્કૃષ્ટ સ્થાપત્યકલાનો નમૂનો ગણવામાં આવે છે.

આટલું જાણો

અમદાવાદના સુલતાન કુતુબશાહે ‘હોજે-કુતુબ’ નામનું એક સરોવર નિર્મિત કરાવ્યું હતું. જે પછીથી ‘કાંકરિયા તળાવ’ તરીકે જાણીતું બન્યું. સરોવરના વચ્ચેના ભાગમાં એક બગીચો પણ તૈયાર કરાવ્યો હતો જેને ‘નગીનાવાડી’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પાદલિપ્તસૂર નામનાં જૈન મુનિએ પાલિતાણાના શત્રુંજય ડુંગર પર જૈનમંદિર નિર્મિત કરાવ્યાં. દુનિયામાં એક જ જગ્યાએ પહાડ પર સૌથી વધારે મંદિરો હોય તેવા પાવાપુરી અને પાલીતાણા સ્થળો છે. ચોવીસે તીર્થંકર અહીં બિરાજમાન છે. પાવાપુરી અને સમેત શિખરની જેમ જ પાલિતાણા પણ જૈનોનું મહાન તીર્થધામ છે.

પાળિયા

ગુજરાતમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાપત્ય તરીકે પાળિયાનો સમાવેશ થાય છે. પાળિયા સાથે કોઈ વીર ગાથાઓ જોડાયેલ હોય છે. મોટે ભાગે આવા યોદ્ધાઓના પાળિયા યુદ્ધસ્થળ અથવા તેમના મૃત્યુના સ્થળે બાંધવામાં આવે છે. આ પાળિયાની વર્ષમાં તેની તિથિ પ્રમાણે પૂજા-અર્ચના કરવામાં આવતી હોય છે. ગુજરાતમાં પાળિયાનાં શ્રેષ્ઠતમ ઉદાહરણોમાં જામનગર પાસે ભૂયર મોરીનો સૂરજ કુંવરબાનો પાળિયો અને સોમનાથનાં મંદિર પાસે હમીરજી ગોહિલ પાળિયાનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રવૃત્તિ

- તમારા વિસ્તારની આસપાસ આવેલ પાળિયા અને પીરનાં સ્થાનોની માહિતી મેળવો.

ચિત્રકલા :

બાબરના સમયથી ચિત્રકલાનો વિકાસ જોવા મળે છે. ચિત્રકલા પર “ગુલશન ચિત્રાવલિ”, “હમ્ઝનામા” વિશિષ્ટ ગ્રંથો હતા. આકારિઝા નામના મહાન ચિત્રકારના નેતૃત્વમાં આગ્રામાં એક ચિત્રશાળાની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સમયના ચિત્રકારોએ પશુ-પક્ષીનાં ચિત્રો અને પુષ્પોનાં ચિત્રો વિશિષ્ટ રીતે આલેખ્યાં છે. અકબરના સમયથી છબીચિત્રોની શરૂઆત થઈ, તો જહાંગીરના સમયમાં વિશિષ્ટ તહેવારો અને પ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ બનાવવામાં આવતાં.

મુઘલ ચિત્રકલાની જેમ જ રાજસ્થાનમાં મેવાડ, જયપુર, મારવાડ અને કોટાની શૈલી સુવિખ્યાત હતી. ગુજરાતી શૈલી તળપદી, સાદી અને કથાપ્રસંગને વિશદતાથી રજૂ કરતી અને લોકજીવનનો ધબકાર ઝીલતી સજીવકલા હતી.

સંગીત :

સલ્તનકાળમાં ભારતીય સંગીતની સાથે-સાથે ઈસ્લામિક સૂફી સંગીતનો પ્રારંભ થયો. આ ક્ષેત્રે અમીર-ખુશરોએ કવાલીની શોધ કરી અને ધ્રુપદને બદલે ખયાલપદ્ધતિ દાખલ કરી હતી. દેવગીરીના સારંગદેવે “સંગીત રત્નાકર” અને ગુજરાતમાં હરિપાલ દેવે “સંગીત સુધાકર” નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો. અકબરના સમયના તાનસેન શાસ્ત્રીય ગાન સાથે સંકળાયેલ સૌથી મહાન કલાકાર હતા.

સાહિત્ય :

મધ્યયુગમાં ઘણાબધા સાહિત્યકારોએ જુદા-જુદા વિષયોમાં ખેડાણ કરીને નોંધપાત્ર ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. કેટલાક ગ્રંથોની માહિતી નીચે મુજબ છે :

ગ્રંથ	રચયિતા
સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન	હેમચંદ્રાચાર્ય
ગીતગોવિંદમ્	જયદેવ
હિતોપદેશ	નારાયણ
સિદ્ધાંત શિરોમણિ અને લીલાવતી	ભાસ્કરાચાર્ય
પૃથ્વીરાજરાસો	ચંદબરદાઈ
તુઘલખનામા અને તારીખે દિલ્લી	અમીર ખુશરો
કિતાબુલ હિન્દ-રહેલા	ઈબ્નબતુતા
કાનડદે પ્રબંધ	પદ્મનાભ
પદ્માવત	મહંમદ જાયસી

આટલું જાણો

ભાસ્ય	રામાનુજચાર્ય
કાવ્યપ્રકાશ	મમ્મટ
મન સોલ્લાસ	સોમેશ્વર
હિતાબુલ હિન્દ	અલબરૂની

લોકનૃત્યો અને હસ્તકલા

ગુજરાત તેની લોકસંસ્કૃતિ લોકનૃત્યો તથા ભરતગૃંથજ્ઞ જેવી હસ્તકલા કારીગીરી માટે સમગ્ર વિશ્વમાં વિખ્યાત થયું છે. જેમાં ભવાઈ, નાટક જેવા પ્રકારનો પણ સમાવેશ થાય છે. ભવાઈ લેખન અને ભજવવાનું શ્રેય અસાઈત ઠાકરને ફાળે જાય છે.

ઝાલાવાડ વિસ્તારમાં પશુપાલકો એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો રાસ રમે છે જેને ‘હુડો’ કહેવામાં આવે છે. તરણેતરના મેળામાં હુડો રાસને જોવા દેશ-વિદેશના લોકો ગુજરાત આવે છે.

ગુજરાતમાં નવરાત્રિ ગરબા-ઉત્સવ મહત્વના છે. ગરબી પરથી ઊતરી આવેલ ગરબો શક્તિની આરાધના અને સ્તુતિ સાથે સંકળાયેલો છે. દયારામના સમયથી ગરબીનો ખૂબ વિકાસ થયો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને નવરાત્રિમાં ગરબા, ગરબી અને રાસ દ્વારા આ ઉત્સવ ઊજવે છે.

પાટણનું પટોળું

ગરબા

ગુજરાતના પહેરવેશમાં પણ અનેકવિધ વિશેષતાઓ જોવા મળે છે. જેમાં કચ્છનું ભરતકામ, મોતીકામ, પાટણનાં પટોળાં, જામનગર અને જેતપુરની બાંધણી વિશ્વવિખ્યાત થયાં છે. કચ્છના બન્ની અને ખદિર વિસ્તારમાં કચ્છી સ્ત્રીઓ દ્વારા તૈયાર થયેલ

ભરતગૂંથણની વિશ્વભરમાં માંગ રહી છે. એ જ રીતે પાટણમાં છેક અગિયારમી-બારમી સદીથી વિશિષ્ટ વણાટકામ સાથે સંકળાયેલ પટોળાં પણ વિશ્વવિખ્યાત થયાં છે

શહેરીકરણ

આ સમય શહેરોનાં પુનઃઉત્થાન અને વિકાસનો હતો. ગુપ્તકાળનાં શહેરોની જગ્યાએ નવીન શહેરોનો ઉદય થયો. રાજપૂતયુગની રાજધાનીઓ મોટે ભાગે શહેરોમાં પલટાતી ગઈ. ગુજરાતમાં અણહિલવાડ પાટણ, ચાંપાનેર, અમદાવાદ, સુરત, ખંભાતનો સવિશેષ વિકાસ થયો.

શહેરીકરણનું ચરમબિંદુ આપણને દિલ્લીમાં જોવા મળે છે. રાજપૂતકાળથી મુઘલકાળ સુધી વિકસતું ગયું. જહાંગીર અને શાહજહાંના સમય દરમિયાન દિલ્લી રાજધાની અને વેપાર-વાણિજ્યનું મોટું મથક હતું. શાહજહાંએ લાલકિલ્લાની રચના કરી તેને વિશાળ બનાવ્યું હતું.

આ સમયનાં લાહોર, જોનપુર અને ઢાકા વેપારીમાર્ગ પર આવતા હોવાથી તેનો શહેરો તરીકે વિકાસ થયો હતો. શીખધર્મને કારણે અમૃતસર પણ અગત્યનું શહેરી કેન્દ્ર હતું. દક્ષિણ ભારતમાં દેવગીરી (દોલતાબાદ) ઉત્તર અને દક્ષિણને જોડતું સમૃદ્ધ શહેરી કેન્દ્ર હતું. મરાઠા સામ્રાજ્યમાં પૂણે, સતારા, ગ્વાલિયર અને વડોદરા જેવાં શહેરોનો વિકાસ થયો હતો, તો યુરોપિયન કંપનીઓનાં આગમનને કારણે દીવ, દમણ, ગોવા, મુંબઈ, મદ્રાસ, પુડુચેરી, કોચી, ચંદ્રનગર અને સુરતનો શહેરી કેન્દ્રો તરીકે વિશિષ્ટ વિકાસ થયો હતો.

વિજયનગરની રાજધાની હમ્પી હતું. હમ્પીમાં આવેલા વિદેશી મુસાફરોએ હમ્પીના વિશિષ્ટ હુન્નર ઉદ્યોગોની માહિતી આપી છે. વિજયનગરથી સુતરાઉ કાપડ, રેશમી કાપડ અને મસાલા સહિતની ચીજવસ્તુઓ યુરોપ સુધી જતી હતી. હમ્પીમાંથી ત્રણ પ્રકારના સુવર્ણ સિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, જે દર્શાવે છે કે હમ્પી હુન્નરકલાનું અને વેપાર-વાણિજ્યનું મોટું કેન્દ્ર હતું.

ગુજરાતના ભરૂચ અને ખંભાત બંદર પછી ખાસ કરીને સોળમી સદીમાં સુરત ભારતનું મહત્વનું વ્યાપારિક કેન્દ્ર હતું. વીરજી વોરા અને ગોપી મલિક જેવા વિશ્વવિખ્યાત સોદાગરો સુરતમાં રહેતા. સુરતમાં સત્તરમી સદીમાં મસલિન, સુતરાઉ કાપડ અને જહાજ બનાવવાના ઉદ્યોગો વિકસ્યા હતા. જરીભરત કાપડનો વિશ્વભરમાં સૌથી મોટો વેપાર સુરતથી

થતો હતો. સુરત એક આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર હોવાથી ભારતીય અને યુરોપિયન વેપારીઓનાં અનેક વેપારી સંસ્થાનો અહીં જોવા મળ્યાં હતાં. સુરતમાં મરીમસાલા, સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ તથા ગળીનાં મોટાં ગોદામો પણ હતાં. સુરતમાં ચાલતા ઉદ્યોગ-વંધાને કારણે અને વિદેશ વ્યાપારને પરિણામે આનુષંગિક હુન્નર-ઉદ્યોગો જેવા કે ગોદામો, પેકિંગ, વહાણ બાંધવાના ઉદ્યોગો, નિવાસની વ્યવસ્થા, વણાટકામ, છાપકલા, ધાતુકલાનો વ્યાપક વિકાસ થયો હતો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધીને સાચો ઉત્તર લખો :

- (1) દિલ્લી સલ્તનતના આ સમયગાળામાં, મસ્જિદ, મકબરા અને રોજા એમ ત્રણ સ્થાપત્યોની શૈલી પ્રમુખ હતી.

(A) ઈસ્લામ	(B) નાગર
(C) સલ્તનત	(D) આરબ
- (2) આગ્રા : બાગ, કશ્મીર : બાગ

(A) લાલ	(B) નિશાંત
(C) આરમ	(D) શાલીમાર
- (3) મુંબઈ મંદિર, તાંજોર મંદિર

(A) રાજરાજેશ્વર	(B) એલિફન્ટાની ગુફા
(C) રથ	(D) સુવર્ણ
- (4) વર્લ્ડ હેરિટેજ સાઈટનો દરજ્જો પ્રાપ્ત કરનાર સ્થાપત્ય.

(A) અડી-કડી વાવ	(B) રાણીની વાવ
(C) કાંકરિયા તળાવ	(D) રૂડાદેવીની વાવ
- (5) બારીઓમાં વિશિષ્ટ પ્રકારની જાળીઓની કોતરણી ધરાવનાર

(A) સીદી સૈયદની જાળી	(B) જામામસ્જિદ
(C) ડબોઈનો કિલ્લો	(D) ધોળકાની મસ્જિદ

2. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર આપો :

- (1) સ્થાપત્ય એટલે શું ?
- (2) રાજસ્થાનની કઈ-કઈ ચિત્રશૈલીઓ સુવિખ્યાત હતી ?
- (3) હમ્પીને કઈ બાબતો દ્વારા હુન્નરકલા તથા વેપાર-વાણિજ્યનું કેન્દ્ર ગણી શકાય ?
- (4) મુઘલયુગના સ્થાપત્યકલાનાં નામ લખો.

3. વિધાનો સાચાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- (1) રાણીની વાવ સોલંકીયુગ દરમિયાન બંધાયેલી હતી.
- (2) રાજરાજેશ્વર મંદિર શીખ સંપ્રદાયનું શ્રેષ્ઠતમ સ્થાપત્ય છે.
- (3) ઉપરકોટનું મૂળ નામ ઈલ્વદુર્ગ હતું.
- (4) દુનિયામાં એક જ જગ્યાએ પહાડ પર સૌથી વધારે મંદિર હોય તેવું સ્થળ એટલે પાવાપુરી.
- (5) ગુજરાતમાં કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં પાળિયાઓની પરંપરા આજે પણ જીવંત છે.

4. (અ) ટૂંક નોંધ લખો :

(1) પાળિયા	(2) મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર	(3) રાણીની વાવ	(4) મુઘલ સ્થાપત્યકલા